

Bernat Etxepare: Albiste gehiago bere bizitzaz eta *Linguae Vasconum Primitiae* (1545) liburuaren berrirakurketa

PATRI URKIZU

1. Sarrera orokorra

Europako mendebaldean XV. eta XVI. mendean sorturiko kultur mugimendu zabalari eta ideia humanisten zabalkundeari deitzen ohi zaio Errenazimendua. Italia dute kontsideratzen historialariek humanismoaren sehaska, zeina ematen den bereziki XIV. mendetik aitzina. Estatu italikoak hiri handien (Firenze, Milano, Venecia...) merkatal eta industria aberastasunen inguruan zeuden eratuak eta hauen kulturaren ondorio dira bertan gertatutako loratze artistikoak. Burgesia noblezia militarren lekua hartzen joanen da baratxe eta boterea bereganatzen, bizimodu berri bat moldatuz, indibidualismoari eta izpiritu kritikoari leku emanez, ondare klasikoa berreskuratuz, nondik datorkion izena, eta herri hizkuntzetan liburuak moldiztegitatuz.

Dante Alighieri (Firenze, c. 1265 – Ravenna, 1321) izanen da lehenetarikoa arduratzen herriaren hizkuntzaz. Beste lanen artean *De vulgari eloquentia* idatzi zuen latinez 1304. urte inguruan hizkuntza arruntez, hauen eboluzioaz eta kontratuetan erabili beharraz parte hartzaileek ezagutu ahal zituzaten sinatzen zutena. Bere gaztetako eta amodiozko poemak *Vita nuova* izenpean jaso zituen, eta garaiko kulturaren sintesia *Divina Comedia*-n italieraz eman zuen, obra hau kontsideratua izan delarik Italiako Literatura eta Unibertsaleko maisu-liburua bezala.

Francesco Petrarka (Arezzo, 1304 – Padua, 1374) dugu humanisten paradigma. Hauek hirietan heziketa metodo berria irakasten duten irakasleak dira, zeina testu nagusien analisisan datzan. Irakaskintza hau imitazio sortzailearen medioz ederra errepikatzen eta lortzen ahale-

gintzen da. Obra anitz idatzi zuen bai latinez, bai italieraz, bai hitz lauz eta bai bertsoan. Hauen artean ditugu: *Canzoniere*, Laurari eskaini poema bilduma, petrarkismo poesia mota zabalduko duena Europan zehar, *De viris illustribus*, antzinako gizon eredugarrien bizitzak, *De remediis utriusque fortunae* (1366) elkarrizketa moralak, eta beste.

Lorenzo Valla (Erroma, 1407-Napoli, 1457) izanen da lehena latinarren eboluzioa aztertzen eta kritika filologikoaren oinarriak ezartzen, frogatuz, adibidez, *De falso credita et ementita Constantini donatione* lanean Constantinoren emaitza aipatzen duen testua, ezin zitekeela honen garaian idatzia izan, eta Erdi Aroan sorturiko testu faltsu bat zela, aitasainduen botere denboralari oinarri juridikoa ematearren.

Marsilio Ficino (Figline, 1433-Firenze, 1499) da beste humanista, Platonen *Oturuntza* komentatzerakoan amodiozko poesiagintzan eragin handia izan zuena. Platon urratsez-urrats gorputz ederrenganako amodiotik arima ederrenganakora igarotzen da, eta edertasunaren ideia bera Jainkoarenarekin bat egingo da.

Italian bezala, Frantzia eta Espainian ugari izan ziren Amodioz Elkarrizketak, zeinetan Ficinoren pentsaera arrunta den bilakatzen. Neoplatonismo florentinoak, beraz, Errenazimenduko joera ezberdinak elikatuko ditu, zeinak baitoaz Lefevre d'Étaples-en ebangelismo mistikotik Jean Calvin-ek sakramentuez ematen duen interpretazio sinbolikoraino (Weber 1971:375-425).

Inprentaren sorrerak, Alemanian eta zehazki Magunziako hirian Gutenberg-en eskutik 1450. urte inguruan, ideien mundua erabat aldatuko du, eskuzkribuetarik liburuaren arora iraganen baita, pentsamenduaren zabalkundean pausu handi bat emanez. Jakina da Espainian jada 1470rako bazela moldiztegi bat Sevillan alemaniar inpresoreek ekarrita eta berehala hedatu zirela Barcelona, Segovia, Salamanca, Valencia, Zaragoza eta garaiko beste hiri garrantzitsuetan, 1490. urte inguruan Iruñan kokatu zelarik Arnao Guillén de Brocar editorea.

XVI. mendera iristen garenerako liburuaren historiagile batzuen arabera hogeit mila liburu zabalduak ziren Europan. *Incunables* deitu liburu hauetarik % 77 inguru latinez idatziak dira, gero datoz % 7 italiarazkoak, % 5 edo 6 alemanezkoak, % 4 edo 5 frantsesekoak, % 1 baino gehixeago flamenderazkoak, eta beste hizkuntzetakoak aski gutxiago. Eta gaiak kontutan hartuz geroz esan behar da % 45 osatzen zutela

erlijiozko testuek, ondoren zetozelarik, % 30 inguru, literaturakoak, gaiak klasikoak, erdi arokoak edo modernoak izan zitezkeelarik, Eskubi-deaz egin liburuak % 10etik pasatzen ziren, eta zientzia alorrekoak beste %10 batera iristen ziren. (Febvre & Martin 1971).

Inprimategia, Erreformaren zabalkundean eginkizun handia jokatu zuenak, funtsezkoa izanen da ere hizkuntzen ortografia, morfologia eta sintaxiaren finkatze bidean. Adibidez, Antonio de Nebrija (Lebrija, 1441 - Alcalá de Henares, 1522) humanistak idatzitako *Grammatica Castellana*-k (1492) eragin berezia izanen du gaztelaniaren hedakuntzan, eta honetaz baliatuz Aragoeko inprimatzaileek ordurarte ziren obretan ageri ziren lokalismoak baztertu zituzten. Finkatze ortografikoan ere parte handia ukan zuen Alemanian bere aldetik Luteroren hizkuntzak, eta honen Bibliak gramatikagileei balio izan zien beren obretarako, aleman literarioa kodifikatzea lortuz XVI. mende bukaeran.

Eta Frantzian gramatikalariai ere ugari izanen dira, estiloaz eta hizkuntzaz idatzi zuten humanistak ez direlarik faltako. Ezagunena Du Bellay izango da, bere *Défense et Illustration de la langue française* idaztiarekin (1549) *Pléiade* deitu mugimenduko buru, bertan latinaren aurrean frantsesaren alde agertzen zelarik. Dena den, Arroxela erori eta gero, italianoek, flamendarrek, alemanek eta frantsesek Louis XIII.aren ohoretan latinezko laudorioak idatzi eta argitaratuko dituzte, Malherbe delarik salbuespen.

Alemaniano humanismoak, bere aldetik, poliki-poliki Luteroren erreformarako bidea ideki zuen. Irakasle italiarrak Europako hiri nagusitara zabaldu ziren eta latinezko poesiaren graziak eta imitatze moldea, artea eta antzea irakatsiko dute. Erasmo, 1495ean Teologia ikasle Frantzian izanen da entzuleen artean. Horrela Bizantziotik zetorren Georges Hermonyme Espartakoak grekera irakatsiko die besteen artean Guillaume Budé-ri, Desiderio Erasmori eta Jacques Lefèvre Etaplesekoari. Azken hau (+ Nerac 1537) San Pablaren Gutunak ikertzen saiatu zen, Ebangelioak itzultzen (1522) eta Frantzian Jean Calvin aitzin erreformatzaile buruetarik izanen da.

Desiderio Erasmo (Erroterdam, 1469-Basilea, 1536) holandesak jada 1500. urterako argitaratua zuen *Adagia* izendatu liburu, greziar eta latindar autoreengandik jasotako erretrauekin eta egiten dituen komentarioekin Grezia eta Erromako eguneroko bizitzaz burutua. Garai hartan herrialde hauen kulturez jabetzeko libururik egokienetakotzat jo zite-

keen. Lehen edizioak 800 bat errefrau komentatzen bazituen edizio berrietan kopurua haunditzen joan zen eta azkenerako bazituen 3400 bildu eta iruzkinduak. Bestalde, *Enchiridon Militiis Christiani* liburuan (1504) erlijio intimoago baten alde ageri zaigu, bilutsagoa eta puroago zitekeena, saildui eskainitako zeremoniarik gabe, sakramenduei ematen zitzaizen garrantzia ttipituz eta ebangelioko moralarena handituz. *Monachus non est pietas*, formula bortitzak, alegia, fraidetza ez da pietatea, ospetsu bilakatu bide zen. Ebangelioetan aipatzen zen amodioak boteretsuen urguiluaren kontra egitea suposatzen zuen, zapalketa ororen eta gerraren kondenatzea. Kristautasunaren morala gizartean hedatzeko heziketa dela mediorik garrantzikoena, uste du Erasmok. Pertsonen heziketa, baina baita ere eta batipat printzearena. Hau dela eta idatziko du *Institutio Principis Christiani* (1516), gero Karlos V izanen zenarentzat. Urte honetan ere argitaratu zuen Basilean sei eskuzkribu konparatuz *Novum Testamentum*, edo Testamentu Berria grekeraz eta latinez.

Martin Lutero (Eisleben, 1483-1546) fraide agustindarra, gizonaren salbazioarekin kezkatuta, izanen da erreforma deitua izan denaren burua. Liburutto batzuek idatzi zituen 1520an Elizak diru orde ematen zituen Bulen eta Induljentzien kontra. Eta Erasmoren Testamentu Berria sei urte beranduago alemanera itzuli zuen eta honen bertsio alemanetik ingelesera pasatu zuen William Tyndale-k (1526). Biblia osoa plazaratu zuen 1534ean, Luteroen ikuspundua eta hizkuntza eredu bilakatu zen Alemania osoan eta bertako hizkeren batasuna abiatu zuen. Halako arrakastarekin gainera, ezen mende laurden batean (1522-46) bere Biblia itzulpenen 430 edizio ezberdin moldiztegiratu ziren.

Halaber, Lutero Erasmoren bertsioarekiko adierazi zuen miresmenak itzulpen ugari sorrarazi zituen Europako herrialdeetako hizkuntzetara. Aipatu liburuttoak, bai latinez eta bai erromantzez idatziak zirenak Espainian Pasaiaiko eta Bilboko portutik sartu ziren, eta 1521eko apirilaren 7an, hots, urte bat aitasaindu bilakatu aitzin, Gaztelako Inkisidore Jeneralak, Adriano Utrecht-koak, denak errearazi zituen, eta era berean Ayala Lizentziatuak, Nafarroako Inkisidoreak 1523an agindu bat jaso zuen, non esaten zitzaion Gipuzkoara joan zedin informatzera aurki zitzakeen liburu luteranoez eta hauen jabeaz.

Eliza katolikoa ez zegoen prest erantzunik gabe uztera erreformisten kritikak eta asaldamenduak, eta honela Berquin, Erasmo eta Lutero-

ren itzultzailea, hasieran Frantzisko lehenaren babesarekin eduki zuen arren eta jarraian izan balu, Lutero frantsesa zitekeena Théodore Bezaren hitzetan, Parlamentuak errearazi egin zuen Place Grève-n 1529an, Frantziako lehen martir protestantean bilakatu zelarik. Halaber erreformaren alde agertu ziren artesau, liburu saltzaile xume eta jende apal anitz sutara bidalia izan zen.

Jean Calvin (Noyon, 1509 – Genève, 1564) frantsesak batu egin zituen Kristoren dotrina Erasmoren arabera, Luteroren fedezko salbamenduko dotrinarekin. Bere garaian frantses protestantismoan bi joera zeuden. Bat Gérard Roussel-ek zuzendua eta Margaritaren Nérac-eko gortean gailen zena, bilatzen zuena erdibide bat meza katolikoa eta luteranoaren artean. Eta bestea, Guillaume Faurel-ek animatua, eta Zurich-eko erreformatzaile zen Zuinglioren eraginpean zegoena, zeina sakramentuak kentzearen alde, eta liturgia, Eliza Katolikoa eta Aitasainduaren kontra zegoen. Joera honek, antza, liluratu zuen Calvin, eta idazki bortitz batzuk plazaratuz lehenik Alsatzian, gero Italian eta azkenik Ginebran errefuxiatu zen, bertan argitaratuz bere liburu gehienak.

Gérard Roussel (Vaquerie, 1500 – Olorue, 1550), dominikoa eta Margarita Nafarroako erreginarekin aitorlea, honek izendatuta 1536az geroz Olorueko apezpiku izan zen, Calvin-en iritziaren kontra. Behin, 1549an Mauleko elizan predikatzen ari zela Induljentzietan eta sainduen, Pierre de Maytieken, geroago Olorueko apezpiku izanen zen Arnaud de Maytieren aitak, haizkora batez pulpitoa hautsi zuen eta erorketaren ondorioz pairatu zauriengatik hil zen.

1548an erret-agiri batek debekatu egin zuen Genève inprimaturiko liburuak oro, berdinean zion zein, sar zitezkeen Frantzian eta ondorioz sarrera klandestinoki egiten zen *kolporterrak* medio, hots, feriaz-feria eta hiriz-hiri zebiltzan liburu saltzaile errarien, kolportarien bitartez.

Calvin-en dotrinak bereizi egiten ditu Ebangelioan oinarrituriko portaera eta iraultza politikoarena. Kontsideratzen du boteretsuak bere lekuan ezarriak izan direla Jainkoaren borondatez eta obedientzia zor zaiela, erlijioak kontzientziaz agintzen duenaren aurka doanean ezik. Amore ematen zuten izpirituak sortuko ditu kalbinismoak eta hain modu berekikoan, non Calvin-ek Miguel Servet atxilotuarazi egin zuen eta prozesu baten ondoren sutara kondenatuko 1553ko urriaren 28an.

Ginebrako «errepublika teokratikoa» bilakatu zen eliza erreformatuko apaizentzat eskolatze eta teologia berria ikasteko hiria, eta bertan izan ziren Euskal Herrietako zenbait apaiz, hala nola, Jean Decheberry, Donibane Lohizunekoa, *le petit basque*, euskaldun tipia deitua (8-V-1559), Xohütako Sanz de Tartas (21-VIII-1559), Bertrand de Sainte Engrace (1559), Jean di Barsone Sarakoa (8-XI- 1583), eta Henri Sponde mauletarra (1584-1585) besteen artean.

Antoine de Bourbon (1518-1562) eta honen emazte Joana Albretekoa (1518-1572), Angoulême-ko Margaritaren alaba, 1560an protestantismora konbertitu ziren. Joanak Calvin-i bere lurraldeetan ebanjelio berria zabaltzeko predikatzailleak eskatuko dizkio, eta 1571. urtean Arroxelako Sinodoan parte hartzen du, eta bertan, Calvin-en *Confesionea* aintzakotzat hartzen, lurraldea idolatria, superstizioa eta kulto faltsu guztietarik aske utzi nahi baitzuen, Ebangelio Sainduaren kontrakoak zirenez. Urte honetan itzuli ziren Calvin-en zenbait liburu ttipi eta Testamentu Berria euskarara (Salaberri, 2012).

Halere protestantismoak ez zuen Lapurdin jarraitzaile anitz eduki, eta Felipe II-ak, Espainako erregeak 1565eko Pio V.aren bula baten bitartez eta protestantismoaren aitzakiaz lortu zituen Baionako apezpikuaren menpe ziren Nafarroako Bortz Hirietako lurraldeak eta Gipuzkoako zatiak bereganatzea.

2. Nafarroako erresuma Errenazimendu garaian

Boterea eta lurren ondasunak lortzeko gatazkak etengabeak ohi ziren eta ez ziren sekulan amaitzen. Halaxe, XV. menderdian (1442-1461) beamontesen eta agramontesen arteko borrokak eman ziren. Lehenak, beamontesak alegia, Bianako Karlos IVaren aldekoak ziren eta Luis de Beaumontek zuzentzen zituen. Hau Leringo kondea zen eta Nafarroako Doña Juana, Karlos IIIa Noblearen alaba bastartarekin ezkondu ziren. Madriden hil zen 1464ean, Nafarroako Errege zenaren Juan IIaren kronikan traidore eta errebeldeztzat salatua izan zelarik Don Enrikeren basallo egin zelako. Eta bestaldetik, agramontesak ageri dira, Espainiako erregearen aldekoak, Azkoiengo Pedroren agintepean borrokatu zutenak. Azkenean Nafarroako erresuma Evreux-tarren etxetik Albret-arregana pasatu zen, Katalina Foix-ekoa Jean Albretekoarekin (1483-1530) ezkondu zenean.

George Desdevises du Désert irakasleak badu bere tesian (1889: 452-455) kapitulu bat Don Karlos, Bianako printzearen bibliotekaz mintzo dena, bera, besteak beste, artezale, historiagile eta poeta ere izan baitzen (eta Ausias March-en adiskide handia), bertako 101 liburuen zerrenda emanez, eta non liburu gehienak (52) latinez izan arren badi-ren beste zenbait grekeraz, frantsesez, italieraz, gaztelaniaz eta katalanez. Egile greko-latinoez aparte badira ere bertan Italiako Errenazimenduaren ordezkariak, hala nola, Dante, Leonardo d'Arezzo eta Petrarka.

Euskal Herrietan inprimategia, esan bezala, Iruñean 1492an hasten da Arnao Guillén de Brocar-en eskutik. Honen lehen edizioa latinez idatzitako *Manuale...* batzuek dira¹, zeinari jarraitzen dioten E. Masparrauten *Regulae*-ak, J. de Kethan-en *Epilogo en medicina y cirugía* (1495)...., eta 1500ean Guido de Colonna-ren *Crónica Troyana* delakoak Pero Lopez de Ayalak eginiko itzulpenez. Hogeita bederazi lan ezberdin plazaratu zituen Brocar inpresoreak, baina gerrek, antza denez, urrunarazi zuten Brocar Logroño aldera, eta ez zen beste inprimagilerik izan Nafarroan Miguel de Eguía 1546an Lizarran kokatu zen arte.

Ez da Iruñean, dirudienez euskal liburutik argitaratuko XVI. mende osoan, eta soilik euskaraz eta erdarazko Sancho de Elsoeren *Doctrina Christiana...* 1561ean, galdua dena, eta antza Esteban Garibay mondragoe-tarrak bildutako *Refranes y Sentencias...* 1596an, hots, bi testu elebidun moldiztegiratuko dira. Bat, esan bezala, galdua, eta bestea, ale osatu gabean aurkitua Van Eys-ek Darmstadt-eko liburutegian.

Frantziako errege zen François Lehenak *Ordonnance de Villers-Cotterêts* delako agindua sinatzen du 1539an, jarraiki aurreko zenbait erre-

[1] Hona XV. mendeko inkunableen zerrenda: *Manuale secundum consuetudinem ecclesie Pampilonensis* (1490), ondoren E. de Masparrautaren *Regulae* (1492) batzuek doaz, J. de Kethan-en *Epilogo en medicina y cirugía* (1495), *Commentum seu Scriptum super libros politicorum Aristotelis* (1496), *Commentum seu Scriptum super libros economice* (1496), P. de Castrovol-en *Formalitates breves* (ca. 1496), San Buenaventuraren *Dieta Salutis* (1497). 1499ko urtea izango da produktiorik handiena duena: N. de Blony-ren *Tractatus sacerdotalis de Sacramentis de que dignis officiis*, G. de Peraltaren *Enseñamiento de religiosos* eta A. de Fuentedueñaren *Título virginal de nuestra señora en romance*. P. de Castrovol-en *Tractatus vel si maui expositio in symbolum quincunque vult*, A. Hispanus-en *Confessionale, Interrogationes confessorum* eta *Tractatus qui stella clericorum inscribitur* hala nola *Breviarum secundum consuetudinem ecclesie et diocesis Pampilonensis renovatum in regulis*. Azken inkunable ezagunak B. Magnoren *Institutiones de moribus* (ca. 1500), *Missale Pampilonense* (ca. 1500), eta G. de Columnaren *La Crónica Troyana* (ca. 1500) ditugu. Hau da, gehienak latinez idatziak eta erlijioa gaitzat dutenak.

geren joerari, aginduotan azpimarratzen delarik legeen, Eskubidearen agirien hizkuntza zein behar duen izan aurrerantzean, hau da, *en langage maternel françois*, frantsesa izango dela².

Urte berean bestalde Juan de Rena (Venecia, - Toledo 1539), erreto-re, protonotario, canonigo, bikario, bula saltzaile eta fondo biltzaile Nafarroako gerlaren gastuak ordaintzearen, bere nagusien, -Fernando II.a Katolikoa deitua eta Karlos Kinto-, zerbitzari zintzo, Iruñako apezpikua hil zenean, katedraleko kanonikoen eskatu zioten Karlos Kinto enperadoreari memorial batean beraien arteko bat hauta zezan hutsik gelditu kargurako, beste arrazioen artean, *saben la lengua vascongada*, hots, euskara bazekitelako, eta horrela bertakoa izanik aukeratua obeditua izanen zela zuzenago eta errazago, zeren eta herrialdeak beste nazioen artean maite bait zuen bereziki bere natura eta hizkuntza (Jimeno Jurio 1997). Ez zuten izan, ordea, batere arrakastarik kanonigoek, memoriala itzuli egin zitzaizen, eta Isabel Katolikoa deituari Nebrijak esandako hura Gramatikaren aitzin-solasean, *porque siempre la lengua fue compañera del imperio*, erromatarrei buruz bazegokion ere, oraingoan Gaztelari zegoikiolarik, betetzen ari zen eta gaztelania derrigorrez botere kargutan inposatzen joan zen.

Eta bide honetatik era berean XVI. mende bukaera Iruñako *Constitutiones synodales* deituetan (1584) agintzen eta debekatzen da eskribauek edo eliza notariak edo notari laikoek, elizako auzietan konprenitzen ez duten hizkuntzan edo latinez fede, ez lekukotzarik ematea, hiru dukaten eta sei hilabetez ofizioaren uztearen zigorpean.

Halaber Erret-Kontseiluko Ordenantzetan (1594), agintzen da erro-mantzea ez dakitenen lekukotzak fidelki eta propietatez gaztelaniatuak eman daitezen, eta *poniendo las mismas palabras formales que dixeren los bascongados en bascuence*, hots, euskaldunen hitz beraz jasoz deuski erantsi gabe. Arau hauek direla eta kontserbatu izan dira Iruñako Eliz-

[2] Art. 111.- *De prononcer et expedier tous actes en langage françois Et pour ce que telles choses sont souventes foyes advenues sur l'intelligence des motz latins contenuz es dictz arretz. Nous voulons que doresnavant tous arretz ensemble toutes aultres procedures, soient de nous cours souveraines ou aultres subalternes et inferieures, soient de registres, enquestes, contractz, commissions, sentences, testamens et aultres quelzconques actes et exploitcz de justice ou qui en dependent, soient prononcez, enregistrez et delivrez aux parties en langage maternel francoys et non aultrement.*

barrutiko artxiboetan, hauzietako paperen artean garaian ohiko izanen ziren poesia satirikoaren mostrak, eta zenbait familia gutun euskaraz.

Flandesetik Plantin-en moldiztegian inprimaturiko hainbat eta hainbat liburu iristen ziren Bilbaora, non 1577an Matías Mares-ek koka-tu zuen bere inprimategia, baina Pedro Cole de Ibarak 1596an plazara-tuko du soilik beste *Doctrina...* -txo bat euskaraz eta gaztelaniaz. Hau Juan Pérez de Betolaza doktoreak itzuli zuen 1558an Franzisko del Ganto delako batek Medina del Campon argitaratu Dotrinatik. Benetan uzta txit urria kontutan harturik zenbat eta zenbat eskribau eta letra-gizon zen etorki euskaldunekoa, konparatuz beroiek gaztelaniaz edo latinez argitaratutakoekin.

Donostian ez da izanen inprentarik XVII. mendea aurreratu arte eta Baionan, Lapurdiko hiriburuan, halaber ez zen 1642 arte kokatu, eta, beraz, ez da harritzekoa Ipar Euskal Herriko idazleek euskaraz moldizte-giratu behar izan zutenean XVI. mendean beren liburuak Bordelera 1545ean edo eta Arroxelara 1571ean joan izana.

3. Bernat Etxepare (Sarasketa, Behe-Nafarroa, 1486-1559 ?)

Euskaraz plazaratu lehen liburua, jakina den bezala, Beñat Etxepare apaizak idatzi zuen eta Bordelen moldiztegiratu François Morpain inprimatzaileak 1545ean. *Erregeren advocatu vitezco eta nobleari virthute eta hon guciez complituyari bere iaun eta iabe Bernard Leheteri Bernard'echeparecoac*eskainia da ale bakarrean kontserbatu zaigun liburutto hau. Beraz, badaiteke esan ohi den bezala Lehetek ordaindua izatea edizioa.

Dakigunez Bernard Lehet (Sara - Bordele 1562) Sarako Lehetetarren leinurukoa zen Akitaniako Tolosan ikasia (1514), 1516an *Lecteur* (irakas-le) izan zelarik bertako Unibertsitatean, erregeren abokatu Guyenne-n (1524-29), eta erregeren abokatu jenerala Bordeleko Parlamentuan (1529-60). Antonie de Guilloch-ekin esposatua, Bordelen bertan azken hatsa eman zuen 1562an.

Honen etxean izan zen irakasle Clement Marot-en eskolako zen Eustorg de Beaulieu idazle eta musikaria (Urkizu 1999: 107-114) zeinak laudoriozko poema bat eskaini zion: *à scientifique & très-prudent Seigneur Monsieur Maistre de Lahet*. Beaulieu, Jannequin, Cornier du Pré eta beste zenbaitek osatzen zuten Bordeleko talde musikazale, humanista eta errenazentista, Erasmo eta Maroten eragina ukan zutenak. Halaber izan

zituen harremanak Andréas Gouveau³, Guyenne-ko Kolejioan zuzendari izan zenarekin, Rober Breton «Britannus» bertako irakasle humanistarekin⁴, zeinak Jean Ibarrolarekin⁵ ere ukan zituen gutun tratuak.

Halaberetsu Tolosan irakasle izan zen Jean de Boyssoné⁶ humanistak ukan zituen harremanak Bernard Leheterekin, Tolosako liburutegian dagoen eskuzkribuan ikus daitekeen eran. Joanes Ibarrola, Bernard Lehete, eta Bernat Etxepareko, ditugu XVI. mendeko hiru euskaldun beste zenbaiten artean, zeinen lan humanisten frogak Bazas-en, Tolosan eta Bordelen zehar utzi zizkiguten.

Joanes Ibarrola (Sara-Bordele 1537), apaiza, Bordelen kalonje Saint-André elizan, kontseilari sartu zen Bordeleko Parlamentuan 1518an, eta kargu hau 19 urtez bete zuen eta Bordelen hil zen 1537ko abenduaren 11an. Kalonje bezala deitua izan zen Guyenne-ko Estatuetako Batzarrera 1520ko otsailaren 7an, *Les Coutumes de Bordeaux* idaztearren. Halaber Zuberoakoa erredaktatu zuen urte bereko urriaren 7an Errege kontseilari bezala Bordeleko Parlamentuan eta komisari: (*La Coutume de la Soule*,

- [3] André de Gouvéa (1497-1548), portugesa, Parisen bere anaiarekin ikasi ondoren, Bordeleko Kolejioa zuzentzeko ekarri zuten, bertan 1534tik 1547ra egon zelarik, eta ondoren Coimbrako Unibertsitatera joan zen. *Schola Aquitanica* argitaratu zuen (S. Millanges, 1583).
- [4] «Rob. Brit. Bernardo Lahetio. S.D.», *Roberti Britanni attrebatensis Orationes quatuor*. Tolosae, apud Nicolaum Vieillardum, 1536. Robert BRITANNUS (Breton) (Arras c. 1500-1551). Bordelen College de Guyenne-n irakasle, garaiko humanistekin gutun anitz trukatu zituen. Liburu anitzen egilea, bai bertsoan bai eta hitz lauz: *De parsimonia seu frugalitate*, Simonem Collineum 1532; *Roberti Britanni attrebatensis Orationes quatuor*. Tolosae, apud Nicolaum Vieillardum 1536; *Agriculturae encomium...* apud C. Wechelum, 1539; *Roberti Britanni epistolarum Libri II*. Parisiis, 1540; *Methodus institutorum puerorum ex Quintiliano...* Paris 1547...
- [5] «Rob. Brit. Ioanni Dibarrola. S.D.; idem. *Epistolarum...*, f. 57».
- [6] «Io. À Boyssone, Bernardo Lahetio, Patrono Regio. S.» [c. 1533]. *Johannis de Boyssone antecessoris Tolosani et aliorum epistolae mutuae* (BM Toulouse, MS 834). Jean de BOYSSONÉ, (Castres c. 1500-Chambéry, 1559), Tolosan ikasle, doktore *in utriusque jure* (zibila eta kanonikoan) eta 1532an kondenatua iritzi erlijiosoengatik, publikoki bere erroreaz abjuratu ondoren Italiara joan zen (Erroma, Bolonia, Venezia eta Padova). Grenoblen irakasle egon ondoren itzultzen da Tolosara eta bertan irakasle (1533) izanen da Robert Britannus-ekin batera. Berririo Tolosa utzi beharrean aurkitzen da eta kontseilari kargua lortzen du Chambéry-ko Parlamentuan 1539an. Idatzi zituen gutunen artean aurki daiteke Bernard Leheteri idatzia. Poemak latinez, frantsesez eta okzitanez ere idatzi zituen. Hona Tolosako liburutegiko eskuzkribuak: *Johannis de Boyssoné antecessoris Tolosani et aliorum epistolae mutuae*. (BM, Toulouse, MS 834); *Johannis a Boyssone Jurisconsulti Tolosani Carmina* (BM Toulouse, MS 835); *La première centurie des dixains de maistre Jehan de Boyssoné regent à Tholose* (BM, Toulouse MS 836).

1520). *Doctor utriusque juris*, 1521ean Unibertsitateko errektore, Bazas-en lehen liburuaren egilea da, zeinen eskuzkribua eta ale bakarra Sainte-Genevièveko liburutegian dauden⁷. Antonio Gouveanus irakasleak, hau da Andréas-en anaiak epigrama bat eskeini zion⁸.

Ernest Gaullier historialariak esaten digu gainera garaiko humanis- tekin izan zituzten harremanez aparte bai Jehan d'Ybarrola, bai Delahet (sic) Guyenne-ko Kolejioko fundatzaileak izateaz aparte landu zituztela letrak latinez:

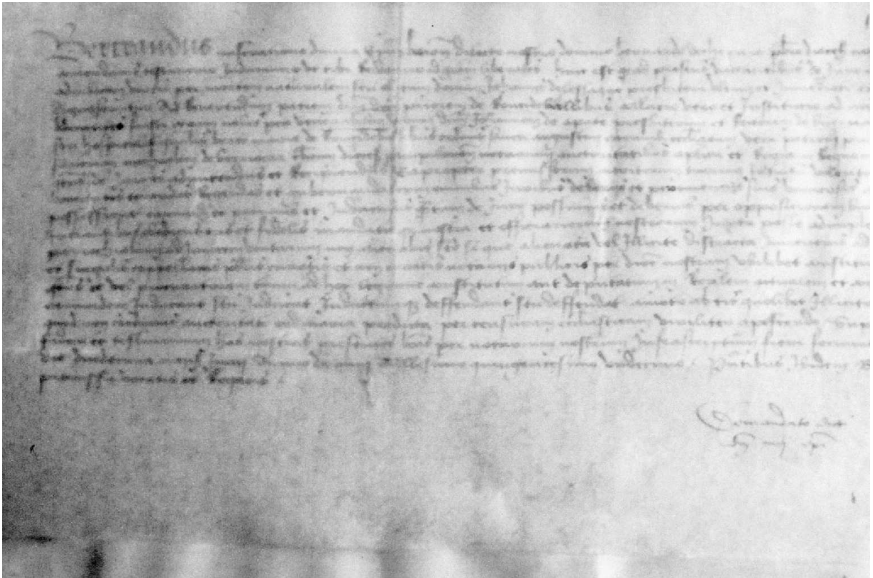
Au Parlement, les présidents François de Belcier⁹, Jehan d'Ybarrola, Sauvat de Pomiers¹⁰ et l'avocat général Delahet dont nous avons cité les noms comme fondateurs du Collège de Guyenne, n'étaient pas seuls à cultiver les lettres : Guillaume de Lur¹¹, auquel Britannus dédia ses poésies, Arnaud de Ferron¹², le savant commentateur, qui préparait alors son livre *De rebus gestis gallorum*, et Briand de Vallée¹³, l'ami de Rabelais jouissaient déjà d'une certaine célébrité. (Gaullier 1884:132)

Historialari honek¹⁴ esaten digunez, Delahet delakoa, hau da, gure Bernard Lehetek euskara oso ongi menderatzen zuen eta euskal literatu-

-
- [7] *Opus quod Baptista Salvatoris nuncupatur in suum ordinem et debitam formam redactum suadentibus dominis canonicis et a capitulo insignis ecclesie Basalensis, cum rubricis ac fideli emendatione tum marginali allegationum quotatione et aliorum nuper accessione perfectum. Impressum Vasati per Claudium Garnier, anno Domini MCCCCXXX (Bibl. Ste-Geneviève, OEXV 290(2) Res.).*
- [8] D.M. Barollae senatoris burdigalensis
In quo certarunt Fortuna, Scientia, Virtus
Barollae exiguus contegit ossa lapis.
(*Antonii Gouveani Epigrammata libri duo: ad mortalitatem*. Lyon 1539)
- [9] François Belcier, 1519an izendatu zuten Parlamentuko buru.
- [10] Sauvat de Pomiers, Estienne de La Boétieren adiskidea, zeinek bere *Poemmata*, liburuan distiko bat eskaini zion.
- [11] Guillaume de Lur de Longa, 1528az geroztik Parlamentuan bertso ziridunak Antonio Govearekin idazten zizkioten elkarri, hark ateo gisa salatuz eta honek, marranotzat joz, alegia judu.
- [12] Arnaud de Ferron (1515-1563) Scaliger-en adiskidea, eta beste lanen artean, *De rebus gestis Gallorum* (1534), eta *Commentaires sur la Coutume de Bordeaux-en* egilea.
- [13] Brian de Vallée, Rabelais-en adiskidea, errege kontseilaria Parlamentuan eta Guyenne-ko Kolejioko Teologia klasea ezarri zuena ilabeteroko lehen igandean emateko, bada ezpada.
- [14] *Delahet [...] il correspondait avec Robert Britannus et s'occupait de recherches sur la littérature et la langue basque, qu'il possédait à fond.* (GAULLIER opus cit., 117 orr.).

raz arduratzen zen, eta latinezko poemak ere idatzi omen zituen garaiko beste parlamentari bordeles anitzek bezala.

4. Bertrand Lehetek Bernat Etxepareri, 1511-ko ekainaren 11-n latinez idatzi gutuna, non Zaro eta Eihalarreko erretore izendatzen duen.

Orreagako Artxiboko 455. Pergamino zatia.
Bertrandus de Lehet Baionako apezpkuak Bernardo Dechepare Zaro
eta Eihalarreko apez izendatzen du, 1511-VI-11

TRANSKRIPZIOA

(1) **Bertrandus**, miseratione divina episcopus baionensis, dilecto nostro domino **Bernardo Dechepare** presbitero, diocesis nostre oriundo, salutem in domino sempiternam.

Tuis exigentibus meritis, quibus apud nos multiplici / (2) commendaris testimonio, inducimus ut tibi reddamus ad gratiam liberales. Hinc est quod ad presens vaccantibus de jure et de facto ecclesiis parrochialibus **Sancti Martini de Çaro** et **Sancti Vincenti de Sancto Michaelae Vetere** / (3) adiudicem unitis per mortem naturalem seu obitum domini **Johannis de Lessaque** presbiteri ultimi et immediati earundem ecclesiarum rector et possessor, quarumquidem ecclesiarum putando totiens quotiens vaccare / (4) disposuimus ad rectitudinem patrem dominum dominum priorem de **Roncidevallibus** sollario vestro et instituimus ad nos auctoritate ordinaria pertinet et expectat.

Et ad quasquidem ecclesias adiudicem unitas modo premissis / (5) vaccantes fuisti coram nobis per venerabilem virum dominum **Johannem de Apatt** presbiterum et rectorem de **Buçunarritz** tamque procuratorem Reverendis patris et domini domini **Ferdinandi de Egues** prioris monasterii / (6) seu hospitalis qualis beate **Marie de Roncidevallibus** ordinis sancti augustini earundem ecclesiarum vestri patronis prout de dicta procuracione promptam fecit fedem mediante publico instrumento per magistrum / (7) **Sanctum Michaellem de Berrioçar**, ecclesiam diocesis pampilonensis, notavimus auctoritatibus aplicanda et regia in regno **navarre** publicum factum recento infra juris terminis presentata et per nos admissis et scriptis / (8) quantus de jure te adiudicendus et recipiendus ea propter premissorum meritorum tuorum intuitu volentes te favore prosequi gracioso ad predictas parrochiales ecclesias adjunctus unitas modo premissis / (9) vaccantes tenendas, regendas et gubernandas cum omnibus juribus debeniis et pertinentiis suis vinealis auctoritate ordinaria instituimus et easdem tibi oferimus et de eisdem te investimus et in / (10) possessione earundem et ponemus et inducimus, quorum de jure possumus et debemus per oppositionem¹⁵ birreti nostri in capite tuo.

Jurasti eum in manibus nostris, quod nobis et successoribus nostris canonice / (11) intransibus obediens eris et fidelis mandataque nostra et

[15] *Oppositionem* (sic), agian *impositionem* beharko luke.

officiariorum nostrorum juxta posse adimplebis, et ad sinodum vocatus venies, quando eam contingerit celebrari, bona quae dictarum ecclesiarum / (12) parrochiales adsumeres vinearum non alienabis, sed si quae alienata vel illicite distracta inveneris, ad ius et proprietatem ipsarum revocabis, et juxta posse redduces.

In justo mandantes omnibus / (13) et singulis capellanis pobris curatis et non curatis notariis publicis, per diocesim nostram ubilibet constitutis super hoc requisitis et eorum quilibet insolidum et sub pena excommunicationis comittentem / (14) quantus te vel procuratorem tuum ad hoc legitime constitutum aut deputatum in realem, actuaalem et corporalem possessionem predictarum ecclesiarum parrochialium iuriumque et pertinentium. / (15) earumdem inducant seu inducat iudicium quod deffendant seu deffendat amoto ab eis quolibet illicito detentore quem nos etiam tenore praesentium amovemus contradictores et rebelles, si qui sint, / (16) quod non credimus auctoritate ordinaria predicta per censuram ecclesiasticam viriliter compescendo.

Super quibus et ea tangentibus plenavit continue vires nostras. In quorum omnium et singulorum / (17) fidem et testimonium has nostras presentes litteras per notarium nostrum infrascriptum fieri fecimus et sigilli nostri vicariati appensione muniri.

Datum Baione in aula nostra episcopali / (18) die duodecima mensis junii et anno domini millesimo quingentesimo undecimo, presentibus ibidem Bertrandus de Lehet donavit verendus de publicis habitantibus Baione testibus ad / (19) premissa vocatis et rogatis.

Domandato
soy muy afmo

Presbitero De Sala / De Bidart
&&& Notarius... 1511

ITZULPENA

Bertrand, Baionako apezpiku jainkoaren miseriakordiaz gure jaun apaiz **Bernardo Detxepare** maiteari, etorkiz gure eliza-barrutiko denari, betiko osasuna jainkoa baitan.

Kontutan harturik jaso ditudan lekukotasunak zure meritu anitzak gorapatuz erabakitzen dugu beroiek eskertzea liberalki. Beraz, egun libre daudelarik eskubide osoz Zaroko San Martin eta Eiheralarreko San Bizente parroketako elizak, erabakitzen dugu batera ematea, zeren eta **Johanes de Lesaka** azken apaiza hilik gertatu baita heriotze naturalaz, eta bertako erretore eta jabe, pentsatuz zenbat hanbat eliza hauetarik libre direla, eta zuzentzen garela Orreagako jaunarengana, lurraldeko jaun baita eta gure aginte ordinariora dagokiona.

Eta aipatu elizak batera modu baimenduan ematen dizkizut, gure aurrean hutsik gelditu baitira, ohoragarri den jaun **Johanes de Appat**, Buzunarizko presbitero eta erretore hala nola prokuradore guztiz ohoragarri den **Ferdinando de Egues** jaunaren, monastegiko priorearen edo beata Maria Orreagakoaren ospitalekoa, san Agustinen ordenakoa eta zuen eleizetako patroia, gaiak eskatzen duen era azkarrean zinatuta agiri publikoan, San Migel Berriozarreko maisuak, Iruñeako diozesako elizakoa, agintariek betebeharezkotzat kontsideratua, eta Nafarroako erresuman publiko egina duela gutti, eta legearen arabera aurkeztua eta guk onartua. Zeinak eskubide osoz ematen dizkizugun har ditzazun zuen merituen kontsiderazioa eduki nahiz, lagunduz faborez graziozki aipatu parroketako elizak modu onartuan batuak, hutsik direla, jaso, zuzendu eta gobernatu ditzazun dituzten on eta ondasun guztiekin eta beroien jaun ezartzen zaitugu gure aginte arruntaz, eta erabakitzen, legez ahal baitugu eta behar den eran ezarriz gure birretea zure buru gainean.

Zin egin zenuen gure eskuetan, gu eta kanonikoki sartuko diren gure ondorengoak obedituko dituzula eta fidel izanen, eta gure mandatuak eta gure ofizinakoak gertutik beteko dituzula, eta sinodora deitua izatean etorriko zarela, hau zelebratzea gerta dadinean, eta inoiz ez dituzula salduko zure eleiza parroketako ondasunak, eta aurkituko bazenitu ilizitoki izan direla lapurtuak edo kenduak, itzuliko dizkiezula beren jabeei, berriro justuki emanen.

Aginduz justuki kapeilauak oro eta bakoitza, pobreak, zainduak eta zaindugabeak, notario publikoz, gure eliza-barrutiko edonon, honen gainean errequisitoak ezarririk eta norbait ez baletor bat beroiekin exkomunikazio zigorpean geldituko litzateke, baldin eta zu edo zure prokuradorea, legez honetarako eraikia edo zeuk izendatua benetazko eta eguneko eta gorputzezko jabe aipatu parroketako elizetan legez eta bertako ondasunetan, norbaitek sortuko balu judiziorik, zeinak bereizita izanen diren urrunera, baldin ilizitoki bereganatuko balituzte, zeina urrunarazten dugun ere memento honetatik kontrakoak eta errebeldeak, balin balitz, uste ez duguna gure gorago aipatu aginte arruntaz eleizaren zentsuraz bortizki zigortuz.

Hauen gainean eta dagozkienetan gure indarrak erne izanen dira konstanteki. Eta horretarako hemen daude nire oraingo letra hauek bakoitzari eta denei fede eta lekukotasun emanez, zeinak eginarazi dizkion behean zinatzen duen gure notariari eta gure bikaritzaren zigiluaz neurtuz erabakitzen dugu.

Baionan gure artzapezpikutegiko gelan, ekainaren hamabian eta jaunaren mila bostehun eta hamaikagarren urtean, bertan presente direlarik Baionako biztanleak lekuko gisa hona etortzeko deituak. Bertrandus de Lehet ohoragarriak eman du.

[Sinadurak]

KOMENTARIOA

Aurelia Arkotxari dedikatua

BERNAT ETXEPARE euskal lehen liburua plazaratu zuenaren bi-titzaz albiste oso gutxi dauzkagu, beraxek *LINGVAE VASCONUM PRIMITIAE per Dominum Bernardum Dechepare Rectorem Sancti Michaelis veteris* portadan dioenaz (Etxepare 1545), hots, Eiheralarreko erretore izan zela, eta Mossen Bernat Echaparere[n] cantuya-tik ondorioztatu dezakegunaz aparte. Kanta honetan zioenaren arabera (Mossen Bernat, iaquin vahu gauça nola ginen zen / Bearnora gabetarik egon ahal inçanden) Biarnon preso izan zen. Ez dakigu ordea, noiz eta zenbat denboraz. Javier de Ibarra dioskunez, *por motivo de ser beaumontés, fue llamado a Pau por el Rey (Enrique II, sin duda), fue condenado y que sufrió un largo cautiverio* (Ibarra 1951: 96-98).

Halere José María de Huarte-k argitaratu bi ageriri esker¹⁶ (Huarte 1926: 246-248), badakigu 1518an Gonzalo Pizarro kapitainaren aurrean

[16] Hona lehen agiria:

E despues de lo susodicho en la villa de San Juan de Pie del Puerto veynte e syete dias del dicho mes de março e año susodicho (de 1518), el dicho Capitán Gonçalo Piçarro rescibió juramento en forma devida de drecho de Bernar de Chaparre Rector de San Miguel el qual syendo preguntado por tenor de la dicha provisyon dixo que deste caso no sabe mas de quanto al tiempo que esta villa de San Juan estuvo cercada por el Rey don Juan que puede aver dos años vido al dicho don Juan de Orbara estar en San Miguel ques junto a la villa de San Juan con gente de armas e otra gente de guerra que allí estava en deservicio del Rey nuestro Señor pero que no sabe sy el dicho don Juan tenia alli alguna gente mas de quanto de allí le vio yr hacia las montañas del Burguete e Val Descua e despues le vio otra vez con la dicha gente en San Miguel e se fue con ella al tiempo que la dicha gente fue huyendo del exercito del Rey nuestro Señor e que deste caso no sabe ni ha oydo otra cosa e firmolo de su nombre. Dechapare. («Información recibida en Burguete y en San Juan de Pie del Puerto por el capitán Gonzalo Pizarro y el emisario Pedro de Feria con provisión del Virrey, duque de Nájera a consecuencia de una petición elevada al Rey por el lic^o don Juan de Orbara, canónigo de Pamplona», Archivo de Navarra, P.S., 2ª serie, leg 15, carp.27, 1518);

Eta hona bigarren agiria:

+ Bastida mi agoazil: Lo que abeys de dezir e infformar de mi parte al Vicario General del Señor Obispo de Bayona, es lo siguiente:

Que el Obispo de Vayona ultimo qui fue a rogaria y por muchas importunaciones que lo hizieron los jurados de la villa y tierra de San Johan, a causa de la mala ministración de la justicia y dissoluciones de los ecclesiasticos y otras cosas non debidas que se hazian en tiempo de don Pedro de Mendicoaga exeçitaba el Vicario Generalado de San Johan, me scribió tubiesse por bien que el hiziesse mutaçion en el dicho Vicariado por lo que convenia al descargo de su conçiencia y buena ministración de la justia.

Y que assi el dicho Obispo considerando la avilidat suficiençia y letras y otras

lekuko izan zela Juan de Orbararen aferean¹⁷, eta Micer Juan Renak, 1520an Nafarroako arazoak antolatzeko Cesarino kardinalak izendaturi-

virtudes y buena fama de Mossen Bernart de Chapare Rector de Sant Miguel proveyó a él del dicho Vicariado general de Sant Johan, lo qual yo tuve por bien por ser el dicho Mossen Bernart muy abil para el exerciçio del dicho offiçio y scribi y mandé a los de la dicha villa y a los otros del Obispado de Bayona que obedesçiesen y cumpliesen lo que el dicho Obispo mandaba pues hera en serviçio de Dios y para la buena ministracion de la justiçia.

Y que despues de muerto el dicho Obispo visto que el diho Mossen Bernart exerçitaba bien el dicho offiçio, yo scribí al Capitulo de la Yglesia Cathedral de Vayona que no hiziesen mutaçion en el dicho offiçio ni quitassen aquel al dicho Mossen Bernart, lo qual assi se hizo.

Y que agora paresçe ser an infformado a la Magestad del Rey nuestro Señor en nombre de la villa de Sant Johan, deziendo que la dicha villa tiene privilegio que el Vicario General que ha de ser en Sant Johan a de ser hijo natural y residente de la dicha villa y otras cosas, lo qual es contrario a la verdat porque no tiene la dicha villa tal privilegio y qoando lo tuviessen mostrandolo a mi yo ternia forma como se les goarde y cumpla qoando mas que el dicho Mossen Vernart vibre a media legoa de Sant Johan y sus audiencias tiene en Sant Johan.

Y que el dicho Mossen Vernart ha seydo y es muy buen servidor de Su Magestad y que yo infformaré a Su Magestad de su perssona y virtudes como se aya descargo de la carta que su Magestad ha scripto al Señor Obispo.

Y si os dixiere el Vicario General de Vayona que la clereçia le suplica que quite del offiçio al dicho Mossen Vernart, vos le dezid que no es la clerezia en general sino algunos particulares a quien el ha corregido y traydo de mal y desonesto vivir al bueno, y porque les ha bedado los juegos y otras disposiciones lo qual se consentia en tiempo de don Pedro de Mendicoaga.

Y assí le rogat de mis partes que no aga mutaçion en el dicho offiçio de Vicario General, mas antes le dé nuevo titulo al dicho Mossen Mernart, que en ello servirá a Dios, y a mi hará singular complazimiento y descargará a su conçiencia.

Y que en las cosas que tocaron al Señor Obispo siendo requerido por él yo lo haré y mandaré con mucha voluntad como lo verá por obras, y cobrad respuesta del.

Y si por caso no quisiere hazer esto que le ruego, le dexid que no se dará lugar a otra cosa ni es cosa que cumple al servicio de Su Magestad que otro sea Vicario General de Sant Johan sino el dicho Mossen Bernart, ni se consentirá que en el dicho offiçio ni en otro alguno en este Reyno se pongan personas sino que sean aceptas a servicio de su Magestad. Esto último le direys qoando mas no pudieredes hazer, y sea bien dicho de manera que conozca que a otra cosa no se dará lugar.

(Instrucciones reservadas dadas al alguacil Bastida acerca de cuanto en nombre de S.M. debia manifestar al vicario general del Obispado de Bayona respecto a la confirmación del título de vicario general de San Juan de Pie del Puerto hecho a favor de Mosen Bernat Dechappare, rector de San Miguel y sucesor en el expresado cargo de don Pedro de Mendicoaga («Tratado de la Instruccion que levo Bastida sobre el vicario general lado de Sant Juan», Archivo citado. Ibidem, carpeta 31, S.A).

[17] Juan de Orbara, lizentziatuak, Miguel de Jaso eta Juan de Jaso, San Frantzisko Xabierren anaiekin batera, hala nola Juan de Agerre Etxalarkoa, Biktork Maulekoa eta beste zenbait gudarirekin Amaiurren errege legitimoak defenditu zituen, hots, Henri IIa, eta azkenean gora-behera anitzen ondoren Urdazubiko priore izatea lortu zuen (1522-1550).

ko veneziarrak, eskatu ziola Baionako apezpiku zen Bertrand de Leheteri izenda zezan Bernat Etxepare Garaziko Bikario, *considerando la avilidat sufficiencia y letras y otras virtudes y buena fama de Mossen Bernart de Chaparre Rector de Sant Miguel...*, alegia, kontutan hartuz zituen merituek: fama ona, letren ezagutza, hainbat birtute eta beste, Pedro de Mendikoagaren ordeez.

Agiri honek esplikatu dezake nahiko argi Etxepareren garai hartako presondegiratzea arazo eta kontu politiko benetazko gisara eta ez moralaren ondoriozkoa edo irudimenezkoa, batzuek kontsideratu ohi duten bezala.

Jakin ere badakigu Jacques Colombies-ek 1533an Akitaniako Tolosan plazaratu *Statuta synodalia Baionensis diocesis...* delakoaren idazkuntzan besteen artean parte hartu zuela maisu jakintsu bezala, *Deputati fuerunt a toto clero discreti et scientifici viri magistri [...] Ex ea parte que est in regno Navarre: Dominicus Donciondo, juris licenciatus, in dicto regno generalis vicarius, eta Bertrandus de Chaparre*¹⁸, *rector Sancti Michaelis veteris.*

Baionako apezpikutegian Etienne Ponchier (1508-1552) buru zelarik hamar eliz-gizon adituenen artean aurkitzen zen, bada, Beñat Etxepare, besteak zirelarik: Johannes de Lenda eta Johannes de Mondaco Baionako katedraleko kalonjeak, biak legeetan batxilerrak; Estebe de Sanctis, St. Esprit-eko kalonjea; Martin Darkie, Uztaritzekoa; Johannes de Haranburu San Estebeko erretora; Petrus Dibusti, Bonlokeko komendatore eta Garroko San Martingo erretore; Johannes de Jerobi Errenteriakoa, eta Michael de Ambulodi Oiartzungoa, azken bi hauek Hondarribiako artxiepikutegikoak (Dubarat 1892: 66-67).

Ponchier aurreko apezpikuarekin ere agian izanen zuen Etxeparek harremanik, alegia, 24tik 32ra Baionako apezpiku izan zen Jean IV de Bellay (+ Erroma 1560) eta kardinal izatera iritsi zen humanistarekin, zeinak izan baitzituen halaber Guillaume Budé, François Rabelais, Étienne Dolet eta beste hainbatekin trataturik, beti letra gizonak zituelarik lagundu. Hauek bultzaturik idatzi eta hasiko ote zituen harremanak bere mezenas, Bernard de Leheterekin euskal lehen liburua editatzeko Beñat Etxeparek? Etienne Ponchier-ek bultzatu zuen *Statuta* delako hauek erresuma ezberdinetan zegoelako zatituta eliza-barrutia eta orden zerbait ezartzearren, *propter linguarum varietatem et morum diversita-*

[18] Nahasi egin da editorea *Bertrandus* ezarriz *Bernardus*-en ordeez.

tem, hots, ohitura eta hizkuntzen ezberdintasunagatik. Esaten da ere, *Pronunciabunt singulis diebus dominicis alta et intelligibili voce orationem dominicam, videlicet, Pater Noster, cum salutatione angelica Ave Maria, articulos fidei et aliquando, ad minus semel mente decem precepta Decalogii et nonnunquam verbis maternis si eis videatur expedire*. Alegia, Aita gurea, Ave Maria, fedeko artikulua eta hamar manamentuak noiz behinka esan daitezkeela ama hizkuntzan, hots, euskaraz, gaztelaniaz edo gaskoinez. Halaber, beste gauza askoren artean debekutzen zaie apaizei behin baino gehiagotan *ludi teatrales*, hots, teatroan parte hartzea eta *lascivas et obscenas cantinelas*, kanta lizunak kantatzea.

Bagenuen oraino beste dokumentu bat Nafarroako Eliza arazoetako Artxibo Generalean aurkitua eta Julio de Urquijok argitaratua¹⁹, non ez argitu arren deusik Etxepareren kartzeleratzeaz, agertzen zaigun 1559ko martxoaren 14ean Donibane Garazin lekuko gisara, eta beraz, honek esan nahiko luke urte horretan oraindik bizirik zegoela.

Artikulu honetan ematen digu ere Ziburutik idatzitako Jaurgainen gutun bat, non esaten den aurkitu duela honek agiri bat Uhart Etxeko artxiobotan, bertan esaten delarik espreski, *Noble Bernard, seigneur d'Etchepare de Sarasquette, père ou aïeul de Jean fut présent, le 5 août 1505, au contrat de mariage de noble Tristan d'Ahaxe, seigneur des salles d'Ibarbeiti et d'Ascarat, avec Marie d'Uhart...* Alegia, Bernard Etxepare izan zela presentete ezkontza kontratu batean 1505eko abuztuaren 5ean. Jaurgainek suposatzen du Bernard hau (gure idazlea ?) Jean-en aita edo aitona zitekeela. Eta zergatik ez.

Gilberte Reicher Euskal Herriaz eta Bernat Etxeparez arduratu irakasleak honakoa zioen duela menderdi pasatxo (Reicher 1957: 33-49)

Comme terrain d'investigation, restait encore Roncevaux, car toute la plaine de Saint-Michel, dont Bernard Dechepare a été Recteur, appartenait au Prieur de l'abbaye de Roncevaux. Les richesses de Roncevaux n'ont jamais été inventoriées à fond ; de

[19] «*In dei nomine amen. Sea magnifiesto y publico a quantos esta carta de Cession transporte veran et oyran en la villa de Sant Juan de pie del puerto reyno de navarra obispado de bajona a xiiii dias del mes de março de mil quinientos y cincuenta y nueve contando de la navidad de nuestro Señor Jesu Cristo [...] testigos que presentes se hallaron maestre bernard de echepare y don ramon de aroztegy los dichos de aquerreta y sosziendo y lezcarraga y dela landa se signaron a una con mi el dicho notario y los dichos testigos y me dieron poder [...] martin de aroztegui notario*». (Urquijo 1907: 369-381.)

ce côté le chemin reste libre au sujet de Bernard. Peut-être y a-t-il là quelque secret qui reverra le jour.

Alegia, Orreaga zitekeela ikerketa gune gure lehen idazlearen bizitzaz urratsak aurkitzekotan, zeren Eiheralarreko erretore zelarik, hau Orreagako priorearen agintepean baitzen, agian dokumenturik ager zitekeela bertan, baina inoiz ez zirela sakonki katalogatuak izan bertako paper eta pergaminoak. Egoera hau, ordea, konpondurik urte zenbait geroago, Fermín Miranda García & Eloísa Ramírez Vaquero jaun-andreen 1997an argitaratutako lanari esker ohartu nintzen bertan honelaxe dagoela katalogatuta aurkezten dugun lana: *Abadías, Fajo 07, 16, 1511, Título de la rectoría de Çaro y San Miguel el Viejo. Pergamino 455.*

Reicher-ek eta bestek diotenari jarraiki ahalegindu ginen Orreagako artxiboko katalogoak zioena ikertzera joaten eta gero hemen ageri diren milaka agiri zaharren artean hautatzera gutxi gora behera gure lehen idazlearen bizitzari zegozkiokenak. Don Emilio Linzoain liburuzain atseginak esku zabalez ireki zigun artxiboa eta begi zabalik ikusi genuen 1511ko ekainaren 12an zinatu gutunean, Bertrand de Lehet-ek izendatzen duela *Bernardo Dechepare presbitero* (sic) Zaro eta Eiheralarre herrixketako erretore.

Pergaminoko lehen hitza **Bertrandus** da. Eta hau, ezaguna den bezala, Bertrand de Lehet dugu, Saran jaioa (Biarritz Lassus 1993:179-211), Donibane Lohizunen apaiz izandakoa eta azkenik Baionako apezpiku 1504tik 1519ra. 1510ean aitasantuak kondenatu zuen Jean de Ganayk zuzendu Tours-eko kontzilioan parte hartu zuelako. Izurriteaz hil zen Basusarrin 1519ko abuztuaren 5ean Mongai izeneko etxean, hobia Baionako katedralean daukalarik.

Berrikitan Marc Fardet, Rochefort-eko Marinako Zerbitzu Historikoan kontserbatzaile denak, agiri bat plazaratu zigun, tamalez erreferentzia handirik gabe, gurea baino urte bat lehenagokoa gutxi gora behera, non Bertrand de Lehet apezpikuak Halsuko parrokia sortzen zuen Larresorotik bereiziz, Errobiko uholdeak eta ondorengo arazoak zirela kontutan hartuz (Fardet 2001: 81- 92).

Bigarren pertsona izena **Bernardo Dechepare** dugu lehen lerroan daukaguna, eta zeinaren bizitza zertzeladak argitzen saiatzen ari garen nolarebait hemen.

Hirugarrena **Johannis de Lessaque** dugu, zeina izendatua izan zuen Baionako apezpikuak Zaroko San Martin eta Eiheralarreko San Bizente elizetako erretore 1495eko maiatzaren 25ean²⁰. Ohitura hau, alegia, Zaro eta Eiheralarre-ko elizak batera ezartzearena, Orreagako prioreak eskatuta Baionako apezpiku zen Raymon de Donzac (1233-1257) jaunarekin hasi zela. Badakigu ere Orreagako monastegiak etxe bat alokatu ziola Eiheralarren²¹.

Laugarrena **Johannis de Apatt**, Buzunarizko erretorea. Apatt etxea, noblea zen eta Buzunaritzeko jaunak errege laguntzen zuten zaldiz eta armez, eta honela Joanikot Apateko jauna, Bianako gazteluko alkate izendatu zuten 1507an. Testuan ageri denaz ez dakigu deusik.

Bosgarrenaz, hots, Orreagako priorea zen **Fernando de Eguesi** buruz badakigu gehiago. Orreagako priore izan zela, alegia, 1500-1518/22 urte zail eta gerratsuetan, azken honetan hil zelarik. Baina antza denez, besteek ohi zuten bezala, Nafarroako Gorteari jarraitzen zitzaion. Lehenik Alejandro VI aitasainduak izendatu zuen bere osaba Juan de Egues priorearen koadjutore bezala 1492ko abenduaren 18an²², eta gero osaba Juan hil zelarik bera izendatu zuten priore.

Laburzki bilduz hauek lirateke Bernat Etxepareren bizitzaren data zehatz zenbait:

- 1486 ing. Jaiotza Sarasketako Etxeparian.
- ? Ikasketak Iruñan ala Tolosan (Okzitania) ?
- 1505 Lekuko Tristan d'Ahaxe eta Marie d'Uhartzen ezkontzan.
- 1511 Bertrand Lehetek Zaro eta Eiheralarreko apez izendatzen du.
- 1518 Donibane Garaziko Bikario Jenerala da.
- 1533 Baionako *Statuta Synodalia*-ren idazketan parte hartzen du.
- 1545 *Linguae Vasconum Primitiae* argitaratzen du Bordelen.
- 1559 Donibane Garazin lekuko ageri da.

[20] ACR (Archivo de la Colegiata Roncesvalles), Faxo Francia, n° 34.

[21] Accensement d'une maison située à St. Michel le Vieux par Ronceveaux à Jean de Lessaque, curé de Çaro (ADPA, G.212, 1508-1518, f. 84). Testigo Pedro de Mendicoaga, vicario general de San Juan de Pie del Puerto, 10-IX-1511.

[22] ACR, Pergamino n° 419.

5. Bernat Etxepare Jean Bergsonen jarraitzaile

Linguae Vasconum Primitiae aipatu liburua honelaxe moldaturik dago. Lehenik portada bat Baionako 1543. urteko Misalaren²³ 126. folioan ageri den gurutze deunaren irudiaren antzekoarekin, baina zehazten ez direlarik ez inprimatzailea, ez hiria ez eta urtea, baina emango direnak amaieran. Leheteri zuzendu eskaintza bat hitz lauz 31 lerro dituen, ondoren *Doctrina Christiana* bat dator eta hainbat poema erlijio-soz 595 bertsolerrotan, amodiozko hamar poema 403 bertsolerrotan, poema autobiografikoa 102 bertsolerrotan, non bere kartzela garaia kontatzen duen, eta bukaeran bi kanta: *Contrapas* eta *Sautrela*, 40 eta 19 bertsolerroetakoak, euskararen ohoretan moldaturikoak. *Linguae Vasconum Primitiae*-n ageri diren erlijiozko bertsoei buruz Beñat Oiharçabalek eta Aurelia Arkotxak kontsideratzen dutenean²⁴ erasmismoaren eragina dutela eta espreski eta klarki erasmista direla ondoko bertsuok:

Eta hala çinhex beça nahi eztenac enganatu
Apezeq ez apezpicuq ez etare aytasainduc
Absolvatcen halacoaren eceyn bothereric eztu...

Aski eztabaidagarri daiteke, zeren Iñaki Aldekoak aipatu duen Jean Gerson-en obran jada ageri baitira topiko bilakatu ziren perpausok (Aldekoa 2010: 44-2). Lan hau Frantziako apezpikuek beren sinodoetan gomendatu ohi zieten apaizei eta beren erritualetan txertatzen zituzten kateximen eredu gisa. Garbi dago, beraz, Etxeparek aurkezten duen *Doctrina Christiana*-k Aldekoak azpimarratu duen bezala, Jean Gerson-en *Opus tripartitum* delakoaren eragina nabarmena duela, erasmista baino areago gersonista dela.

Halaber, *Iudicio Generala* poemako bertsoek besteen artean diotenean *Eta lurra icigarri oro iqharaturic / çuhamuyec dacartela odolczco ycerdi*, Erdi Aroan erabat zabaldu «*Signa Iudicii*»-aren tradizio luzeari darraikote Pedro Damiánekin (+ 1072): *Signum decimi diei: Omnia ligna silvarum, et olea herbarum sanguineum fluent rorem*; Petrus Comestorrek (+1178): *Quinta, herbae et arbores dabunt rorem sanguineum*; eta Gonzalo de Berceok (1264 a.):

[23] *Missale ad usum ecclesie cathedralis Baiocensis (sic) iussu ac autoritate R. Patris Dmi Stephani de Poncher eiusdem ecclesie episcopi diligenter emendatum auctum et recognitum. Cui recens accessit festorum mobilium atque noviluniorum per aureum numerum facilis ac exacta supputatio. [Irudia] Impressum per Johannem Karbriand alias Duguelin sumptibus Reginaldi Chauldière iuratis universitatis Bibliopole. MDXLIII.*

El quinto de los signos será de grant pavura,
de yervas e de árboles e de toda verdura,
como diz sant Jerónimo, manará sangre pura;
los que no lo veyeren serán de grand ventura.

(*Los signos que aparecerán antes del Juicio*²⁴).

6. Amodiozko poemak eta Mossen Bernat Etxehearere cantuya

Hamar dira Etxeparek moldatu zituen amodiozko poemak honako titulu hauekin: I. Amorosén gaztiguia; II. Emazten fabore; III. Ezkonduien koplak; IV. Amoros sekretugi dena; V. Amorosén partitzia; VI. Amoros jelsia; VII. Potaren galdatzia; VIII. Amorez errekeritzia; IX. Amorosén disputa; eta X. Amore gogorraren despita.

Duela urte zenbait idatzi aitzin-solas batean honako nioen (Urkizu 1991)²⁵ alegia, Etxeparen iturriak aztertuko bagenitu sakonki (oraino egiteke zegoena) ez leudekeela seguruen urruti Gaztelako poetak, gaztelaniaren ezagutza eta eragina nabari baitzen zenbait poematan, hala nola Katalunya eta Probentzakoak, eta Lafonek idatzi argitaragabe artikulatu batean, gero Aurelia Arkotxak 1996an plazaratuan, aipatzen zizkigula honakoak: Bernard de Ventadour, Peire de Corbiac, Peire Cardinal, Raimbaut de Vacqueiras, Berceo, Pedro de Luna, Sem Tob eta Talaverako artziprestea. Baina poeta onei zail zaiela aurkitzea eraginik, isuriak barne kanaletatik iraganaraztean besteen irakurgaiak iturri ezezagun bilakatzen baitituzte.

Hona adibidez, Ausias March (Beniarj6, 1397 - Valencia, 1459) poeta katalanaren XVIII. kantuarren ahapaldi bat Baltasar de Romani delakoak itzulua gaztelaniara:

No hay mayor deleyte, y mas cumplido,
Que imaginar la dama a quien se dieron
Aquellos los deleyta de tal modo,
Que a si y al mal olvidaran del todo²⁶

[24] <http://www.vallenajerilla.com/berceo/michelgarcia/introduccion-signos.htm>

[25] www.basqueliterature.com

[26] *Las obras del famosissimo filosofo y poeta Mossen Osias Marco, caballero valenciano de nacion catalan traducidas por Baltasar de Romani y divididas en quatro canticas: es a saber. Cantica de Amor, cantica moral, cantica de muerte y Cantica spiritual. Dirigidas al excelentissimo señor el duque de Calabria.* Valencia. Juan Navarro, 1539.

Zein *Emazten fabore* poemarekin konpara daitekeen. Alegia, ondokoa dioenarekin bortizkiago eta zehatzago, Rabelaisek bezala emanez amodio kortesauari egunorozko bizitzaren gordintasuna:

Munduyan ezta gauçaric hayn eder ez placentic
Nola emazia guiçonaren petic buluzcorric,
Besso viac çabalduric dago errendaturic,
Guiçonorrec daguiela harçaz nahiduyenic.

Beraz, Aldekoak errepikatzen dituenean Arcocha eta Oyharçabalen hitzak esanez amodiozko poemak artikulatzen direla *según diversas situaciones ficticias que forman parte de la casuística habitual*. Ohizko kasuak izan arren ez dute nahita nahiez fiktizioak, egieri ez dagozkionak izan beharrik, zeren ez baitzaie egiantzekotasunik batere falta eta errealismo handiko baiteritzaizkit.

Hain zuzen Jean Baptiste Orpustan berak dioskunean Oihenarten gaitzespena esplika daitekeela errenazimenduaren izpiritua eta artea gorrotatzen zuen batena zelako, eta Rabelais eta Ronsarden kasuan bezala, *tout en exprimant l'épaisseur humaine du personnage qui éclate à chaque vers, ne fait que renforcer par l'expérience vecue, le poids de la leçon*, hots, bertso bakoitzean lehertzen eta ageri den gizatasunak ez duela egiten bizitako esperientziaren indarraz lezioaren pisua sakonago, biziago eta areagotzea baizik (Orpustan 1996:36)

Maiz errepikatu dugun bezala, ez zen XVI. mendea gerrarik gabea izan, aldiz Frantzia eta Espainia artean borroka ugari izan ziren. Hortxe dugu ere 1512an Nafarroako erresumaren konkista deitua Gaztela eta Aragoeko erregeek bultzatua. Ondorioz hainbat eta hainbat gerlari eta nola halako parte hartu zutenak bai alde batetik bai bestetik presondegia pairatu behar izan zuten, eta hau sufritzen zuena poeta baten bere desgrazia eta egoera tamalgarria adierazi ohi zituen bertsoetan, hala nola Clément Marot (1496-1544) poeta kortesauak Erregeri eginiko poema²⁷.

Pedro Esarte historilariari esker ere badakigu, nola Donibane Garaiz zegoen Gonzalo Pizarrori Juan de Renak diru batzuek eman zizkion espioitzan zebiltzan ajenteei edo informatzaileei ordaintzeko, eta *en algunos casos, informantes de uno u otro bando fueron apresados, alegia*, bai bando bateko bai besteko informatzaileak presondegia pairatzea suerta-

[27] «Epistre, Marot prisonnier escript au Roy pour sa delivrance», *Les œuvres de Clement Marot*. Lyon, M. Dolet 1538.

tu zitzaiera (Esarte 2001:262). Eta honekin loturik dateke ere Etxeparek bere bizitzaren poemaren azken ahapaldiko lehen bi bertsolerro agian idatzi zituen ederrenetarioak:

Libertatia nola vayta gaucetaco hobena,
Gathibu egoytia hala pena gaycena.

7. Euskararen gorazarre

LVP-ren liburuko azken bi poema, hobe esan kantak, *Contrapas* eta *Sautrela* deituak *heuscara*-ren gorazarretan moldatuak daude. Lehena sei koplek osatzen dute eta Garaziko herriaren ohoretan moldatuak daude, bertako batek lortu baitzuen euskal lehen liburua inprima zedin besteen mailara jasoz. Eta bigarrena, berriro dantzara dei eginez, lau bertsoak hamasei silabako lerroz osaturiko laukotan moldatuak, ia liburuko beste gehienak bezalaxe, hots, ohiko *mester de clerecia*-ko *cuaderna via* deituan eta sarrerako dedikatoriarene antzera Bernard Leheteri eskeintzen dio azken bertsoa:

Desir hura conplitu du garacico naturac
Eta haren adisquide oray bordelen denac
Lehen imprimaçalia heuscararen hura da
Basco oro obligatu iagoitizkz hargana.

Eta bukatzen da liburua latinez adierazitako desio eder batekin: DE-BILE PINCIPIUM MELIOR / FORTUNA SEQUATUR; eta Parlamentuko rejistroetarik ateratako (Archives de la Gironde B, 7,) frantses testu batez, De Pontac-ek sinatua Bordelen 1545eko apirilaren 30ean, non jakiten dugun *Linguae vasconum primitie* (sic) François Morpain-en moldiztegian argitara eman den. Honi buruz eta latinezko perpausaren nondik-norakoak aztertu ditu Francisco J. Oroz irakasleak 2008an, eta esaten digu nola Ovidioren hitzek izan zuten jarraitzailerik, hala nola Etxepareren liburuan edota Italiako Sava herriko udaletxearen arkitrabeen, antzina Palazzo Baronale izandakoan, eta bukatzeko Francisque Michelen hitzak datozkigu burura, alegia, Etxepare jakintsu zela, egile greko-latinoak irakurriak zituela eta zerbait bederen gelditu zitzaiola (Michel 1837).

Ondorioz

Hauxe esan genezake ziurtasun askiz, alegia, Erdi Aroa eta Errenazimenduko pentsamendu jaiduren artean dabilela Bernat Etxepare. *Doctri-*

na *Christiana*-ren aldetik Ertaroko bideari jarraikiz, baina hizkuntzarekiko solasetan erabat errenazentista mugimenduari atxikia, hots, nazioen hizkuntzak moldiztegiratzeko joerekin bat, zeren hauek beren babilio propioaren kontzientzia hartzen baitoaz, eta literatura klasikoek duten *thornuya* beren diziplina, armonia, orden eta beste kalitateei esker bereganatu egiten baitute.

Bibliografia

- Aldekoa, I. (2010) «Bernard Etxepare: Doctrina Christiana y poesia amatoria», *ASJU*, Donostia-San Sebastián, Diputación Foral de Gipuzkoa, 1-40 orr.
- Arkotxa, A. (1996) «Un texte inédit de René Lafon et Gil Reicher sur le *Linguae Vasconum Primitiae* (1545)», *LAPURDUM*, vol I, Baiona, Faculté pluridisciplinaire de Bayonne, 87-115 orr.
- Breton, R. (1536), v. *Roberti Britanni*
- Desdevises Du Désert (1889) *Don Carlos d'Aragon, Prince de Viane. Étude sur l'Espagne du nord au XV siècle*, Paris, A. Colin, 452-455 orr.
- Biarritz Lassus, J.-D. (1993) «Les maison nobles, infançonnnes autres de Sare et leurs occupantes», Jacques Antz et. Al, Sare, *Ekaina*, 179-211 orr.
- Doctrina Christiana que cualquier christiano es obligado a saber. Que se canta qyd nos por amor de Dios*. Medina del Campo. Francisco del Canto 1558.
- Dubarat, V. (Reed. 1892), *Études Historiques et Religieuses du diocèse de Bayonne*, Pau, Vignancour, 66-67 orr.
- Esarte, P. (2001) *Navarra, 1512-1530. Conquista, ocupación y sometimiento militar, civil y eclesiástico*, Iruñea, Pamiela, 262 orr.
- Etxepare, B. (1545) *LINGVAE VASCONUM PRIMITIAE per Dominum Bernardum Dechepare Rectorem Sancti Michaelis veteris*, Bordeaux, François Morpain. Ikus: gallica.bnf.fr/ark:/.../btv1b8609513p.r=Linguae+Vasconum.langEN
- Fardet, M. (2001) «Bayonne 28 août 1510 Bertrand de Lehet, évêque de Bayonne crée la paroisse d'Halsou par séparation de celle de Larressore», *Revue d'Histoire de Bayonne du Pays Basque et du Bas-Adour*, n° 156, Bayonne, 81-92 orr.
- Febvre, L. & Martin, H.-J. (1971) *L'apparition du livre*. E. Albin-Michel, Paris.
- Garibay, E. (?) (1596) *Refranes y Sentencias comunes en Bascuence, declaradas en Romance con números sobre cada palabra, para que se entiendan las dos lenguas*. Pamplona, Pedro Porralis de Amberes. Ikus: www.euskaltzaindia.net/dok/iker_jagon_tegiak/24568.pdf
- Gaullieur, E. (1884) *Histoire du collège de Guyenne*, Bordeaux, 132 orr.

- Ibarra de, J. (1951) *Biografías de Ilustres Navarros del Siglo XVI*. Pamplona, Ed. Jesús García, 96-98 orr.
- Huarte J. M. (1926) «Los primitivos del euskera Dechepare y su tiempo», *Euskalerraren alde*. Donostia, 271 zkia, 246-248 orr.
- Jimeno Jurío, J.M. (1997) *Navarra. Historia del euskera*. Txalaparta, Tafalla.
- Johannis de Boyssone antecessoris Tolosani et aliorum epistolae mutuae* (BM Toulouse, MS 834).
- Michel, F. (1857) *Le Pays Basque, sa population, sa langue, ses moeurs, sa littérature et sa musique*. Fermin Didot, Paris, 454 orr.
- Miranda García F. & Ramirez Vaquero E. (1997) *Archivo de la Real Colegiata de Roncesvalles*, Pamplona, Gobierno de Navarra, Departamento de Educación y Cultura.
- Orpustan, J.B. (1996) *Précis d'histoire littéraire basque 1545-1590. Cinq siècles de littérature en euskara*, Baigorri, Izpegi.
- Oroz, F. J. (2008) «Linguae Vasconum Primitiae: ¿1545? Hurgando en una resolución del Parlement de Bourdeaux y en *Debile principium melior fortuna sequatur*», *Jean Haritschelhar-i omenaldia, Iker*, 21, Bilbao, Euskaltzaindia, 431-473 orr.
- Pérez de Betolaza, J. (1596) *Doctrina Christiana en Romance y Basquence, hecha por mandato de Dn Pedro Manso, Obispo de Calahorra y de la Calçada y del Consejo del Rey nuestro Señor, para las tierras bascongadas de su obispado, reducida por el Doctor Betolaza a lenguaje más comun...* Bilbao, Pedro Col de Ybarra. Ikus: <http://www.vc.ehu.es/gordailua/doctrina.htm>.
- Reicher, G. (1957) «Le gran poète basque Bernard Dechepare: que sait-on de la vie de Bernard Dechepare?», *Gure Herria, Baiona*, 33-49 orr.
- Roberti Britanni atrebatensis Orationes quatuor*. Tolosae, apud Nicolaum Vieillardum, 1536.
- Salaberri, P. (2012) *Aingura eta sugea: originaltasuna eta dependentzia Leizarragaren idazlanetan*. Erroteta. Amorebieta.
- Sancho de Elso (1561) *Doctrina Christiana y Pasto espiritual del alma para los que tienen cargo de almas y para todos estados en castellano y vascuence*, Adrian de Anvers, Pamplona.
- Urquijo, J. (1907) «El proceso de Dechepare», *Revista Internacional de Estudios Vascos*. Vol. I, Donostia, 369-381 orr.
- Urkizu, P. (1991) *Lapurdi, Baxanabarre eta Zuberoako bertso eta kantak*, II, 1545-1900. Etor, Donostia.
- , (1999) «Bernard Lehete, euskaldun Mezenas bat Bordelen XVI mendean», *LAPURDUM*, Vol. IV: *Jean Haritschelharren omenaldia*, 107-114 orr.
- Weber, H. (1971) «Humanisme et Réforme», *Histoire littéraire de la France*. Vol. 1: *Des origines à 1600*. Paris, Les éditions sociales, 375-425 orr.